

Park Teatralny w Kołobrzegu. Określenie historycznych granic i wartości zabytkowych.

1. Historia

Z dostępnej literatury oraz dokumentów archiwalnych¹ wynika, że dzisiejszy park Teatralny należałoby traktować, jako element większego zespołu parkowo-ogrodowego, w którego skład wchodzi również plac Koncertów Porannych, zlokalizowany pomiędzy ulicami Spacerową, Towarową i Mickiewicza. Historia zagospodarowania terenów obu zespołów zieleni łączy się z najwcześniejszymi formami rozwoju miasta i trwa przez kolejne stulecia aż do czasów obecnych. Ponadto, należy podkreślić, że zarówno park Teatralny jak i plac Koncertów Porannych związane są z początkami kołobrzeskiego uzdrowiska, założonego w pierwszej połowie XIX w.²

Początki zespołu urbanistycznego w Kołobrzegu sięgają XIII w. Prawo miejskie oparte na lubeckim wzorze nadali miastu książę Warcisław oraz biskup kamieński Herman 23 maja 1255 r. W 1361 roku miasto Kołobrzeg zostało członkiem Hanzy i urosło do roli jednego z bardziej zamożnych i znaczących miast portowych w regionie. Już na początku XVI w. większość kołobrzeskich budynków była murowana, a w drugiej połowie XVI w. założono w mieście pierwszą drewnianą instalację wodną, ulice wyłożono brukiem.³

W Kołobrzegu, podobnie jak w innych miastach średniowiecznych, wokół obwarowań miejskich powstały przedmieścia. Takimi osadami były *Münde* (Budzim) oraz *Pfannschmiede* (Panewniki),⁴ obie położone po północno-zachodniej stronie miasta, zaznaczone zostały na mapie Lubinusa z 1618 r. (**mapy il. 1**). Przedmieście *Münde* (po niemiecku: ujście) usytuowane było przy ujściu Parsęty. Tutaj znajdował się port. Do *Münde* należał też szeroki obszar wokół ujścia Parsęty, między brzegiem morskim a dzisiejszą ul. Solną. W jego skład wchodziły należące do miasta i portu pola, lasy i łąki.⁵ Przedmieście *Pfannschmiede* położone było w obrębie dzisiejszych ulic: Armii Krajowej, Solnej, Kniewskiego i Dworcowej, tuż przy obwarowaniach miejskich (**mapy il. 3**). Po północno-zachodniej stronie przedmieścia *Pfannschmiede*, w okolicach dzisiejszego skrzyżowania ulic Pomorskiej i Zwycięzców usytuowany był kościół pod wezwaniem św. Mikołaja (**mapy il. 3, 6, 7, 8**). Według Riemanna pierwsza informacja o świątyni pojawia się w księgach miejskich już w 1276 r., W tym czasie budowla ta była jeszcze kaplicą pod wezwaniem św. Laurencjusza. W 1482 r. kościół św. Mikołaja otrzymał niewielką darowiznę (legat).⁶ Na podstawie rzutu widniejącego na osiemnastowiecznych mapach (**mapy il. 10, 11,**) można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że świątynia była gotycką murowaną budowlą.

Na obszarze dzisiejszego placu Koncertów Porannych oraz parku Teatralnego, wzdłuż ulicy Spacerowej przebiegał trakt łączący morski port u ujścia Parsęty z

¹ Kwerenda została przeprowadzona w Archiwach Państwowych w Szczecinie i w Koszalinie

² Skrzyżowanie obecnych ulic Spacerowej i Mickiewicza było centrum ówczesnego kurortu. Dopiero w drugiej połowie XIX w. przeniosło się ono nad wybrzeże.

³ *Deutschlands Städtebau: Kolberg*. Berlin-Halensee 1921

⁴ Powojennym odpowiednikiem nazwy przedmieścia *Münde* jest słowo Budzim, natomiast dla *Pfannschmiede* –Panewniki, jednak oba te terminy są właściwie nieużywane i dlatego na potrzeby niniejszego opracowania będą używane nazwy oryginalne, występujące na mapach i w dokumentach archiwalnych

⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 1480

⁶ H. Riemann, *Geschichte der Stadt Kolberg. Aus den Quellen dargestellt*. Kolberg 1924, s. 50

miastem (**mapy il. 3**). Zaznaczony został on schematycznie na widoku Meriana z 1652 r. (**widoki il. 1**), oraz na mapach z XVII w. (**mapy il. 5**). Dokładny kształt traktu widoczny jest na osiemnastowiecznych planach twierdzy kołobrzesckiej (**mapy il. 8, 9, 22**), na których wyraźnie widać szeroką drogę w kształcie zbliżonym do trójkąta, o niewielkiej wysokości w stosunku do podstawy. Ów trakt łączący Kołobrzeg z portem określano jako *Reeper Bahn*.⁷ Według dziewiętnastowiecznych encyklopedii niemieckojęzycznych, słowo *Reep* pochodzi z dolnoniemieckiego dialektu i oznacza linię lub sznur. Pod pojęciem *Reeper Bahn* rozumiano część dawnego portu, przeważnie długi i chroniony plac, na którym stały urządzenia służące do splatania lin okrętowych.⁸ W dużych europejskich miastach portowych powszechnie były ulice o nazwach *Reeperbahn* albo *Reiferstrasse*. Przy ulicach tych mieszkali i pracowali rzemieślnicy nazywani *Reiferschläger*. Ulica taka znajdowała się również w starym Szczecinie.⁹ Obecnie ulice o nazwie *Reeper Bahn* zachowały się na terenie takich miast jak Hamburg, Kilonia, Szlezwik, Stade, Buxtehude, czy duńskiego Aalborg. Dialekt górnoniemiecki powszechny staje się na terenie Pomorza Zachodniego wraz z przyjęciem nauki Lutra. Ponieważ do czasów reformacji wśród mieszczan pomorskich bardziej popularny był dolnoniemiecki, można przyjąć, że nazwa *Reeper Bahn* ma metrykę średniowieczną. Za wczesnym czasem powstania traktu może przemawiać również kompozycja nieregularnej, rozszerzającej się drogi, w okolicy dzisiejszej ul. Mickiewicza. W okresie nowożytnym zasadą były bowiem raczej układy bardziej regularne i symetryczne. Osiemnastowieczne mapy pokazują reprezentacyjny trakt obustronnie obsadzony alejami, na którego zachodnim końcu, na wzgórzu, stał wyżej wspomniany kościół św. Mikołaja. Średniowieczna murowana świątynia usytuowana była na osi owego traktu.

Ludność przedmieść od średniowiecza trudniła się rolnictwem i ogrodnictwem.¹⁰ Stąd wokół przedmieść już w XV w. zakładane były ogrody, w których sadzono kwiaty, uprawiano warzywa i zioła. Ogrody znajdowały się również w okolicach kościoła św. Mikołaja.¹¹ Przedmieście *Pfannschmiede* wraz z kościołem św. Mikołaja zostało doszczętnie zniszczone podczas wojny trzydziestoletniej. W skutek działań wojennych oraz zarazy parafia kościoła św. Mikołaja uległa likwidacji. W 1662 r. przy pomocy miasta ponownie zawiązano gminę oraz odbudowano kościół.¹²

Na osiemnastowiecznych mapach w pobliżu *Münde* oraz *Pfannschmiede* widoczne są dwa sady (*Baumgarten*). Niewykluczone, że miały one charakter ogrodów, na co mógłby wskazywać schematyczny plan z 1758 r. (**mapy il. 5**). Na jednej z map w miejscu dzisiejszego parku (przy obecnym pomniku Zaślubin) znajdował się „Stary Sad” (*Alter Baumgarten*), natomiast w miejscu dzisiejszego parku Teatralnego – „Nowy Sad” (*Neuer Baumgarten*) (**mapy il. 9**). Na innej mapie (**mapy il. 4**) sporządzonej w zbliżonym czasie pojawiają się określenia „Duży Sad” (*Grosser Baumgarten*) dla dzisiejszego parku przy pomniku Zaślubin oraz „Mały Sad” (*Kleiner Baumgarten*) dla okolic dzisiejszego parku Teatralnego. Według Hermanna Riemanna duży sad (*Grosser Baumgarten*) założono ok. 1704 r., natomiast mały sad (*Kleiner Baumgarten*) ok. 1714 r. Na osiemnastowiecznych mapach widać, na terenach wokół *Reeper Bahn*,

⁷ Mapa z 1797, H. Riemann, op. cit., s. 571, Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 1480

⁸ *Pierer's Universal-Lexikon*, Alterburg 1859, Band 7 s. 878-879, *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, Leipzig 1909, Band 18, s. 303-304, *Meyers Neues Lexikon*, Leipzig 1977, Band 19,

⁹ H. Bahlow, *Stettiner Familiennamen*, Baltische Studien, Neue Folge, Band 63, s. 70, Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 1480

¹⁰ H. Riemann, op. cit., s. 59

¹¹ *Ibidem*, s. 63

¹² *Ibidem*, s. 413, Pfarrer Dreist, *Die Nikolaikirche vor der Müde zu Kolberg*, Kolberg 1927 s. 4

poza wspomnianymi sadami, również łąki, o których mowa jest w dokumentach z I połowy XIX w.¹³

Obszar dzisiejszego parku Teatralnego po raz kolejny stał się teatrem działań wojennych podczas wojny siedmioletniej. W czasie oblężenia twierdzy kołobrzeskiej w 1757 r. Rosjanie w celu podejścia pod wały wykonali podkopy na terenie „Baumgarten”. W 1760 r. na terenie *Baumgarten* prowadzono po raz kolejny ziemne prace oblężnicze. Niedaleko kościoła św. Mikołaja ustawione były rosyjskie baterie, z których dokonano ostrzału miasta.¹⁴ W wyniku działań wojennych zniszczeniu uległa zabudowa przedmieścia *Pfannschmiede* oraz kościół św. Mikołaja.¹⁵ Według Riemanna podczas oblężenia zniszczeniu uległy oba sady, duży (*grosser Baumgarten*) i mały (*kleiner Baumgarten*). Mocno przerzedzony duży sad ostatecznie wycięto w 1807 r.¹⁶ Mapa z końca XVIII w. (**mapy il. 9**) nadal pokazuje porośnięte drzewami tereny określone jako *Grosser Baumgarten* i *Kleiner Baumgarten*. Zapewne są to już tereny leśne, które stały się załączkami późniejszych parków. Tradycyjna nazwa *Baumgarten* stosowana była jeszcze w stosunku do tych terenów do połowy XIX w.¹⁷ W 1770 r. wokół kościoła usypano szaniec, który nazwano *Kirchhofschanze* (Szańcem Przykościelnym)¹⁸ (**mapy. il.11**). Podczas prac ziemnych zniszczono stary cmentarz otaczający świątynię¹⁹. Teren wokół kościoła pełnił później funkcję cmentarza garnizonowego. Podczas niwelowania umocnień w 4 ćwierci XIX w. znajdowano nagrobki w dobrym jeszcze stanie.²⁰ W 1807 r. podczas przygotowań twierdzy przed atakiem wojsk francuskich, prawdopodobnie z powodu złego stanu murów, nakazano całkowitą rozbiórkę świątyni.²¹ Według pastora Dreista, kościół znacznie ucierpiał podczas osiemnastowiecznych oblężeń i pomimo prac budowlanych w latach 70-tych XVIII w, jego stan techniczny nadal był zły.²² Podczas działań wojennych w 1807 r. po raz kolejny zniszczeniu uległy przedmieścia *Münde* i *Pfannschmiede*.²³ Ucierpiała również zabudowa portu oraz budynki i urządzenia wytwórców lin okrętowych usytuowane na *Reeper Bahn*.²⁴ Na podstawie map oraz dziewiętnastowiecznych dokumentów można ustalić, iż dawny trakt *Reeper Bahn* zachował swoją pierwotną formę oraz częściowo funkcje do połowy XIX w. (**mapy il. 13**) Jeszcze w 1816 r. produkowano na nim liny okrętowe. Znane są nawet nazwiska rzemieślników, jednym z nich był Heinrich Busch, którego żyjący jeszcze w osiemnastym wieku ojciec trudnił się również wyrobem lin okrętowych.²⁵

Na pocz. XIX w. likwidacji uległ dawny sad w miejscu parku przy pomniku Zaślubin *Grosser Baumgarten*²⁶ (**mapy, il. 12**). Na jego miejscu powstał las, który przekształcono później na park. Po wojnie władze miejskie planowały połączyć parafię kościoła św. Mikołaja z parafią katedry pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, co pozwoliłoby nie odbudowywać świątyni na przedmieściu *Münde*. Ostatecznie do

¹³ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzeg sygn. 1480

¹⁴ H. Riemann, op. cit. s. 514, Dreist, op. cit. s. 4

¹⁵ Dreist, op. cit. s. 4

¹⁶ H. Riemann, op. cit., O. Rubow, *Stadt und Festung Kolberg*, Kolberg 1936, s.49

¹⁷ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzeg sygn. 1480, 773

¹⁸ O. Rubow, op. cit., s. 21, G. Podruczny, *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje w latach 1740-1786*, Oświęcim 2003; *Bericht betreffend die Verwaltung städtischer angelegenheiten von Kolberg in den Jahren 1879-1886/87*, s. 79

¹⁹ Dreist, op. cit., s. 4

²⁰ O. Rubow, s. 22

²¹ Dreist, op. cit., s. 4

²² Ibidem, s. 4

²³ Ibidem, s. 4

²⁴ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzeg sygn. 1480

²⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzeg sygn. 1480

²⁶ H. Riemann, op. cit.

połączenia nie doszło i w 1818 r. wybudowano nowy kościół według projektu rządowego urzędnika budowlanego (Landbaumeistra) Wibelitza.²⁷ Świątynię wzniesiono w nowym miejscu, pośrodku *Reeperbahn* (przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Spacerowej i Mickiewicza), w pobliżu domów żeglarza Vogla oraz dokera okrętowego Dieksa.²⁸ Ponieważ nowa lokalizacja znajdowała się na przedpolu twierdzy, władze zezwoliły na budowę świątyni tylko w konstrukcji ryglowej.²⁹

Już w 1802 r., 1 sierpnia król pruski Fryderyk Wilhelm I podjął decyzję o budowie w Kołobrzegu królewskiego zakładu kąpeli morskich. Wkrótce jednak, prawdopodobnie z powodu braku zainteresowania samego miasta, od tego zamiaru odstąpiono.³⁰ Mimo to, od początku XIX w. Kołobrzeg staje się coraz bardziej popularnym miejscem wypoczynku. Jednak intensywny rozwój kurortu nadmorskiego nastąpił dopiero w II połowie XIX w. W 1852 i 1854 r. miasto otrzymało prawo użytkowania terenów wydm, natomiast w 1875 r. stało się ich właścicielem. W latach pięćdziesiątych XIX w. rozpoczyna się zabudowa bulwaru nadmorskiego. W 1851 r. powstał pierwszy niewielki budynek, pełniący funkcję domu wczasowego znanego później, jako „Strandschloss”.³¹ W 1859 r. otworzono linię kolejową Kołobrzeg - Białogard. W 1881 r. wybudowano linię kolejową Dąbie – Koszalin, przez Kołobrzeg.³²

W 1873 r. uchylono ustawę Rayona o ograniczeniach budowlanych dotyczących twierdzy.³³ Mocno ufortyfikowaną część miasta od strony portu zaczęto niwelować po 1877 r.³⁴, a w 1887 zniesiono ostatecznie status twierdzy Kołobrzeg.³⁵ W latach 1885-1886 założono i uruchomiono instalację wodociągową w mieście.³⁶ Liczba ludności i turystów rosła. Już ok. 1800 r. goście zaczynają znajdować kwatery na terenie przedmieścia *Münde*. Powiększała się też liczba gospód. W latach czterdziestych XIX w. roczna liczba turystów wynosiła ok. 500, natomiast w kolejnych latach gwałtownie wzrastała: do 4000 w 1872 oraz 7000 w 1882 r.³⁷

W pierwszej połowie dziewiętnastego wieku następuje rozwój przedmieść *Pfannschmiede* i *Münde*³⁸, które z czasem stało się centrum uzdrowiska, łączącym miasto z terenami nadmorskimi i portem. Powstaje nowa zabudowa wzdłuż dzisiejszej ul. Portowej (mapa, il. 12), którą nazywano *Neue Pfannschmiede*.³⁹ Dawna *Reeper Bahn* pozostaje jeszcze w większości niezabudowana, a średniowieczny trakt przekształcany jest stopniowo w rekreacyjną ulicę uzdrowską. Już w pierwszej połowie XIX w. przy *Reeper Bahn* swoją siedzibę znajduje Towarzystwo Zdrojowe w Kołobrzegu, organizacja zarządzająca uzdrowiskiem. Powstała w 1831 r. instytucja zmieniała kolejno swoje nazwy: *Promenaden-Verein* (od 1831 r.), *Bade-Verein* (od 1846 r.), *Bade-Verein zu Kolberg* (od 1864 r.). Organizacja była spółką akcyjną powstałą z inicjatywy miasta.⁴⁰ Na początku siedziba Towarzystwa Zdrojowego

²⁷ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 1525

²⁸ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 1956

²⁹ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu, Dreist, op. cit., s. 4

³⁰ H. Kroczyński, *Kronika Kołobrzegu*, Kołobrzeg 2000, s.126

³¹ R. Stoewer, *Fürer durch das See-, Sol- und Moorbad Kolberg*, Kolberg 1932. s. 34

³² *Deutschlands Städtebau...*, s. 30, Dreist, op. cit., s. 6-7

³³ Dreist, s. 6-7

³⁴ *Bericht betreffend die Verwaltung städtischer Angelegenheiten von Kolberg in den Jahren 1879-1886/87*, s. 17-24

³⁵ R. Stoewer, op. cit. s. 34

³⁶ *Bericht betreffend die Verwaltung städtischer Angelegenheiten von Kolberg in den Jahren 1879-1886/87*, s. 65

³⁷ *Deutschlands Städtebau...*, s. 30, Dreist, op. cit. s. 6-7

³⁸ *Deutschlands Städtebau...*, s. 30, Dreist, op. cit. s. 6-7

³⁹ *Deutschlands Städtebau...*, s. 30, Dreist, op. cit., s. 6-7, Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 1956

⁴⁰ *Bericht...*, s. 45

R. Stoewer, op. cit., s. 34, 39

znajdowała się w budynku usytuowanym w niedalekim sąsiedztwie kościoła św. Mikołaja (**widoki, il. 5**), przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Spacerowej z Mickiewicza. Zapewne w II ćwierci XIX w. powstały jeszcze w XVIII w. laszek podmiejski przekształcono na obecny park Teatralny. Wytyczono kręte ścieżki charakterystyczne dla zasad komponowania parków doby romantyzmu. W latach 1845-1846 wybudowano kolejny budynek mieszczący siedzibę Towarzystwa Zdrojowego w Kołobrzegu (Neues Gesellschafthaus), który usytuowano w nowym miejscu, na skraju parku Teatralnego, nazywanego w tym czasie jeszcze tradycyjnie *Baumgarten*. Nowa siedziba znajdowała się przy istniejącej w tym czasie jeszcze *Reeper Bahn*, (przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Mickiewicza ze Zdrojową).⁴¹ (**mapy, il. 13, 14, 17, 23**). Ponieważ miasto było nadal twierdzą, budynek wybudowano w konstrukcji ryglowej. Mieściła się w nim, poza pomieszczeniami reprezentacyjno-rekreacyjnymi, również dyrekcja uzdrowiska.⁴² Do 1857 r. budynek ten był głównym centrum życia uzdrowskiego, które później przeniosło się częściowo na tereny nadbrzeżne.⁴³ W latach 1846-1858 wytyczono dzisiejszą ulicę Towarową i zmieniono częściowo układ dawnej *Reeper Bahn*. Informacja o planowanych zmianach przebiegu ulicy pojawia się już w dokumencie z 1845 r. dotyczącym budowy nowego budynku Towarzystwa Zdrojowego w Kołobrzegu.⁴⁴ Na schematycznym planie sytuacyjnym, znajdującym się w dokumentach dotyczących odbudowy budynku Towarzystwa Zdrojowego w Kołobrzegu po pożarze z 1858 r., widać obecny układ dróg (**mapy il. 14**).⁴⁵ W 1865 r. na ulicy Zdrojowej oraz Towarowej położono tory kolejowe łączące dworzec główny z portem.⁴⁶

W trzeciej ćwierci XIX w. w części południowej dawnej *Reeper Bahn* założono promenadę im. Dietricha (Dietrich-Promenade), natomiast w północnej - aleję Lipową (*Linden Allee*) (**mapy il. 15, 16, 17**). Nazwę *Linden-Allee* nadano oficjalnie rozporządzeniem miejskim 21 kwietnia 1879 r. W uzasadnieniu napisano, iż nazwa wynikała z charakteru i położenia ulicy.⁴⁷ Mimo pewnych przekształceń, dawny średniowieczny trakt zachował się w części południowej dzisiejszej ul. Spacerowej (przedwojenna promenada im. Dietricha). Jej reliktem była ulica oraz aleja parkowa, co widać na mapach i zdjęciach przedwojennych (**mapy il. 15, 16, 23**) (**widoki il. 4, 8, 10**). Forma dawnego *Reeper Bahn* widoczna jest obecnie w południowej części ul. Spacerowej, w kształcie działki nr 122. Pozostałością północnej części *Reeper Bahn* jest aleja lipowa (obecnie ul. Spacerowa pomiędzy portem a ul. Mickiewicza). Położony pomiędzy ul. Spacerową a ul. Towarową plac Koncertów Porannych ukształtowano w formie ozdobnego założenia parkowo-ogrodowego zapewne w trzeciej ćwierci XIX w. Niewyjaśniona pozostaje jednak kwestia bindaża usytuowanego na terenie placu. Według dokumentów z lat 1845-1846 dotyczących budowy budynku siedziby Towarzystwa Zdrojowego w Kołobrzegu pojawia się informacja o istnieniu bliżej nie określonego elementu określonego jako „Bosket” w pobliżu nowej parceli, przy dzisiejszym skrzyżowaniu ulic: Mickiewicza, Zdrojowej i Towarowej.⁴⁸ Według ówczesnych niemieckojęzycznych encyklopedii wyrazem *Bosket* określano w tym czasie niewielki zagajnik lub grupę zieleni krzewiastej, rzadko wysokich drzew. Formy tego typu miały wąskie kręte chodniki oraz dużo zacienionych miejsc.⁴⁹ Niekiedy przez pojęcie to rozumie się bindaż, czego przykładem jest Bosket Enkeladosa w Wersalu.

⁴¹ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 773

⁴² Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 773

⁴³ R. Stoewer, op. cit., s. 34

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 773

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 775

⁴⁶ H. Kroczyński, op. cit., s., 170

⁴⁷ Bericht..., s. 25

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 773

⁴⁹ Pierer's Universal-Lexikon, Band 3. Altenburg 1857, S. 118.

Można ponadto dodać, że autor opracowania *Deutschlands Städtebau* z 1922 r. (pod redakcją radcy budowlanego i burmistrza, dr. inż. H. Göbela) określił bindaż w Kołobrzegu jako stary i okazały.⁵⁰ Określenie takie jest o tyle zastanawiające, ponieważ w tym czasie obiekty powstałe w XIX w. spostrzegane były jeszcze jako współczesne.

W 1861 r. w południowo-wschodniej części parku Teatralnego, na początku promenady powstał zakład kąpieli solankowych (*Vereinssoolbad*), który był na owe czasy bardzo nowoczesny. W instytucji tej przez wiele lat pracował Hermann Emanuel Hirschfeld.⁵¹ (mapy il. 23)

W części północno-wschodniej parku Teatralnego, nazywanego w tym czasie „laskiem” (*Wäldschen*) wzniesiono w 1868 r. ryglowy budynek teatru (**widoki, il. 21, 22**), (mapy, il. 17, 23). Inicjatorem i fundatorem budowy był powołany w tym celu komitet składający się ze znaczących mieszkańców Kołobrzegu. Na potrzeby budowy i funkcjonowania teatru utworzono spółkę akcyjną. Działkę budowlaną miasto podarowało nieodpłatnie. Urzędnicy miejscy sugerowali, że najlepszym wzorem dla kołobrzeskiego teatru byłby teatr letni we Frankfurcie nad Odrą. Lokalizacja teatru podyktowana była dogodną komunikacją uzdrowiskową (*Badeverkehr*) oraz położeniem na parkowo-ogrodowych terenach rekreacyjnych (*Sommergarten*). Z uwagi na obostrzenia budowlane dotyczące realizacji inwestycji budowlanych na terenach twierdzy architektura i konstrukcja były szczegółowo ustalone z komendanturą wojskową. Pozwolenia na budowę teatru udzielono formalnie 28 lutego 1868 r. (**widoki il. 29**).⁵² Uroczyste otwarcie ukończonego gmachu odbyło się 13 sierpnia 1868 r.⁵³ W 1879 r. teatr został wykupiony przez miasto.⁵⁴ Według Riemanna licznymi gośćmi teatru byli Polacy.⁵⁵

W 1862 r. podjęto decyzję budowy bardziej okazałego kościoła, św. Mikołaja w nowym miejscu (**mapy, il. 17, 23**). W zamian za starą działkę, usytuowaną przy dzisiejszej ul. Spacerowej, miasto podarowało parafii nową parcelę budowlaną znajdującą się tuż obok, pomiędzy ul. Portową i Spacerową i Mickiewicza. Pierwotnie planowany był w tym miejscu rynek przedmieścia *Münde*. Pierwszy wniosek o budowę murowanego okazałego kościoła został odrzucony w 1867 r. przez ministerstwo oraz króla, ponieważ teren ten położony był na przedpolu kołobrzeskiej twierdzy. Neogotycki murowany kościół projektu znanego berlińskiego architekta prof. Richarda Lucae, wybudowano dopiero w 1877 r. (poświęcono 11 września)⁵⁶ (**widoki, il. 26**). Okazałą budowlę charakteryzowała wysokiej klasy architektura. Według przedwojennych przewodników turystycznych wnętrza zdobił okazały ołtarz oraz bogate witraże w prezbiterium (ufundowane przez cesarza Wilhelma I).⁵⁷

Na terenie przedmieścia *Münde* usytuowane były trzy cmentarze: wojskowy oraz dwa ewangelickie należących do parafii św. Mikołaja oraz niewielki cmentarz żydowski. Wymienione cmentarze zachowały się do 1945 r. Po zniszczeniu pierwszego cmentarza ewangelickiego podczas wznoszenia „Szańca Kościelnego” założono drugi cmentarz na terenie parku Teatralnego (w tym czasie zwanego jako *Baumgarten*), przy dzisiejszej ul. Zdrojowej (*Bahnstrasse*)⁵⁸; cmentarz ten zaznaczony jest na przedwojennych mapach (**mapy, il. 17, 17, 18**). Przy dzisiejszej ul. Zdrojowej (*Bahnstrasse*), zapewne obok cmentarza ewangelickiego, gmina żydowska uzyskała

⁵⁰ *Deutschlands Städtebau...*, s. 32

⁵¹ H. Kroczyński, s. 168

⁵² Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu sygn. 771

⁵³ H. Kroczyński, op. cit., s. 175

⁵⁴ Bericht..., s. 56

⁵⁵ H. Riemann, op. cit., s. 572

⁵⁶ Dreist, op. cit., s. 6-7

⁵⁷ Th. Kempin, *Neuester Illustrierter Führer durch Bad Kolberg und Henkenhagen*, Kolberg 1902, s. 22

⁵⁸ Dreist, op. cit., s. 79

plac na założenie cmentarza w zamian za 2 talary opłaty rocznej. Plac ten miał wymiary 50 stóp długości i 30 stóp szerokości. Z czasem cmentarz powiększono do powierzchni 17 przętów kwadratowych.⁵⁹ Ponieważ cmentarz ewangelicki należący do gminy św. Mikołaja wypełnił się, kolejne miejsce pochówku założono przy ul. Towarowej.⁶⁰ Obecnie przecina go wytyczona po wojnie ul. Obrońców Westerplatte. Jednak i ten cmentarz został wypełniony grobami. Wniosek o powiększenie cmentarza władze odrzuciły w 1866 r. W 1877 r. wszystkie cmentarze zostały zamknięte i mieszkańcy przedmieścia *Münde* zaczęli grzebać swoich zmarłych na terenie cmentarza komunalnego.⁶¹ Cmentarz wojskowy (*Militär-Friedhof*) usytuowany był przy ul. Mickiewicza (**mapy, il. 17**)

Po zniesieniu ograniczeń budowlanych wynikających ze statusu twierdzy, wokół parku Teatralnego oraz placu Koncertów Porannych w IV ćwierci XIX w., oraz na pocz. XX wieku zaczęto budować murowane budynki; ok. 1900 r. zmodernizowano budynek mieszczący Towarzystwo Zdrojowe w Kołobrzegu. Na pocz. XX w. mieścił się w nim również hotel.⁶² W latach 1906-7 wzniesiono okazały Hotel „Monopol” u zbiegu ul. Spacerowej i Mickiewicza, który w latach 20-tych XX w. przebudowano na dom czasowy Związku Urzędników.⁶³ W III ćwierci XIX w. i na początku XX w. część miasta w rejonie ulic Spacerowej, Towarowej oraz Zdrojowej przekształcono ostatecznie w zespół parkowo - architektoniczny. Powstała w tym czasie zwarta i jednolita zabudowa wokół parku Teatralnego i placu Koncertów Porannych, która tworzyła architektoniczne kulisy dla tego zespołu zieleni. Głównym akcentem kompozycyjnym tej części miasta był wysoki i okazały kościół św. św. Mikołaja, stojący przy skrzyżowaniu ulic Mickiewicza i Spacerowej, w części środkowej całego założenia. Przy parku Teatralnym i placu Koncertów Porannych usytuowanych było wiele ekskluzywnych lokali, hoteli i restauracji oraz cukierni. Poza wspomnianym już budynkiem Towarzystwa Zdrojowego oraz hotelem *Monopol* swoją siedzibę znalazł tu hotel o nazwie *Baltenhof* (przy promenadzie Dietricha, obecnie południowa część ul. Spacerowej).⁶⁴ Według dwudziestowiecznych przewodników turystycznych wokół parku Teatralnego i placu Koncertów Porannych usytuowanych było szereg lokali gastronomicznych, np. kawiarnie z cukiernią *Pies* czy *Schneemann*.⁶⁵

W przedwojennym Kołobrzegu park Teatralny oraz plac Koncertów Porannych podobnie jak pozostałe kompleksy zieleni stanowiły ważny element, tak w układzie przestrzennym miasta, jak i w jego krajobrazie, dlatego władze kładły szczególny nacisk na ich ochronę.⁶⁶ Według lekarza zdrojowego dr Margulies'a przede wszystkim charakterystyczny układ zieleni w przestrzeni miasta odróżniał kołobrzesckie uzdrowisko od innych tego typu miejscowości w Niemczech. Zielen przy ograniczonym ruchu tworzyła unikalny klimat oraz sprzyjała relaksowi i wypoczynkowi.⁶⁷ Już w 1900 r., według zarządzeń miejskich w południowej części dzisiejszej ul. Zdrojowej oraz na terenie parku poruszać się mogły tylko pojazdy osobowe albo lekkie wozy transportowe, przeznaczone jedynie dla obsługi okolicznych mieszkańców. Wjazd na plac przed teatrem dozwolony był tylko lekkim pojazdem osobowym. Według

⁵⁹ *Bericht...*, s. 80

⁶⁰ Dreist, op. cit.

⁶¹ Ibidem

⁶² Th. Kempin, op. cit., s. 4-5

⁶³ Kroczyński, op. cit., s. 295.

⁶⁴ R. Stoewer, op. cit., s. 47

⁶⁵ *Kolberg, Sol-, Noor-und Seebad* [brak autora i daty wydania], s. 35, 36

⁶⁶ *Deutschlands Städtebau*, s. 32

⁶⁷ *Kolberg, Sol-, Noor-und Seebad...*, s. 46

rozporządzenia władz miejskich podjechać do teatru można było tylko od strony dzisiejszej ul. Solnej, wyjechać w kierunku dzisiejszej ul. Zdrojowej.⁶⁸

W czasie działań wojennych w 1945 r. miasto Kołobrzeg zostało bardzo zniszczone. Zniszczeniu uległa zabudowa wokół parku Teatralnego oraz placu Koncertów Porannych. Nie odbudowano uszkodzonego kościoła św. Mikołaja. Nie zachował się również budynek teatru, jak i gmach Towarzystwa Zdrojowego usytuowane na terenie parku. Relikty zburzonego zakładu kąpielowego zlokalizowanego we wschodniej części parku posłużyły do budowy Powiatowego Domu Kultury i kina „Kalmar” ukończonych w 1964 r. W latach 2005-2013 powstał tu efektowny gmach Regionalnego Centrum Kultury z letnią sceną usytuowaną przy elewacji południowej oraz z parkingiem (fot. 1-7, 13, 15, 42).⁶⁹

Z dawnej zabudowy otaczającej plac Koncertów Porannych, zachowało się jedynie kilka kamieniczek z przełomu XIX i XX w. położonych na terenie dawnego średniowiecznego *Münde* przy ul. Spacerowej 39, Towarowej 12, 13, 14. Nie tylko zniszczenia wojenne, ale i zainwestowanie ostatnich dziesięcioleci wpłynęły dewaloryzująco na otoczenie parku. Brak nawiązania do historycznych linii zabudowy oraz gabarytów spowodowały na utratę spójnego charakteru zabudowy, a nowa świątynia wzniesiona w miejscu dawnego kościoła św. Mikołaja nie pełni już niestety roli dominanty porządkującej przestrzeń tego rejonu miasta.

2. Wartości przyrodnicze

Założenie parkowe zostało ukształtowane na terenie zalesienia powstałego w wyniku nasadzeń drzew i oznaczanych na dawnych mapach (mapy nr 8, 9, 12, 13, 14) po północnej stronie drogi (*Reeperbahn*) łączącej miasto z portem. Zadrzewiony teren złożony z nasadzeń gatunków rodzimych został przekształcony w efektowne założenie ogrodowo-parkowe stanowiące element układu urbanistycznego dzielnicy uzdrowskiej Kołobrzegu. W inwentaryzacji szaty roślinnej założenia parkowo-ogrodowego⁷⁰ rozpoznano 31 gatunków i odmian drzew i krzewów.

1. Klon zwyczajny, *Acer platanoides*
2. Klon jawor, *Acer pseudoplatanus*
3. Grab pospolity, *Carpinus betulus*
4. Lipa szerokolistna, *Tilia platyphyllos*
5. Lipa drobnolistna, *Tilia cordata*
6. Jesion wyniosły, *Fraxinus excelsior*
7. Jesion wyniosły odm. zwisła, *Fraxinus excelsior* var. *Pendula*
8. Dąb szypułkowy, *Quercus robur*
9. Dąb czerwony, *Quercus rubra*
10. Klon cukrowy, *Acer saccharum*
11. Kasztanowiec zwyczajny, *Aesculus hippocastanum*
12. Kasztanowiec czerwony, *Aesculus carnea*
13. Kasztan jadalny, *Castanea sativa*
14. Topola, *Populus* sp.
15. Wiąz górski, *Ulmus glabra*
16. Buk zwyczajny, *Fagus silvatica*
17. Olsza czarna, *Alnus glutinosa*
18. Robinia akacjowa odm. kulista, *Robinia pseudoacacia* „*Umbraculifera*”

⁶⁸ *Das Stadt-Buch von Kolberg*, Kolberg 1900, s. 70.

⁶⁹ Kroczyński, op. cit., s. 436

⁷⁰ A. Zaborowski, Rewitalizacja parku nadmorskiego oraz parków miejskich w Kołobrzegu. Kompleks parkowy „Za Kalmarem”, Teren między ul. Spacerową a ul. Towarową, Szczecin 2005 r.

19. Glediczja trójcierniowa, *Gleditsia triacanthos*
20. Bez czarny, *Sambucus nigra*
21. Głóg jednoszyjkowy, *Crataegus monogyna*
22. Śliwa wiśniowa, *Prunus sp.*
23. Cis pospolity, *Taxus baccata*
24. Żywotnik zachodni, *Thuja occidentalis*
25. Świerk kłujący, *Picea pungens*
26. Tawuła, *Spiraea*
27. Pigwowiec, *Chaenomeles sp.*
28. Berberys, *Berberis sp.*
29. Róża dzika, *Rosa canina*
30. Forsycja pośrednia, *Forsythia intermedia*
31. Irga, *Cotoneaster sp.*

W składzie gatunkowym drzew i krzewów dominują gatunki rodzime lub dawno introdukowane. Gatunki drzew rzadko spotykane reprezentują: kasztan jadalny i klon cukrowy. Najliczniej występują klony, buki, dęby, kasztanowce, lipy i olsze. Na terenie parku zachowała się liczna grupa cisów, tworząca malownicze skupiny, 6 okazów drzew o obwodzie pnia powyżej 300 cm: 3 dęby, buk, kasztanowiec i topola. Skład gatunkowy po 2000 roku został uzupełniony nasadzeniami drzew i krzewów ozdobnych we wschodniej części parku. W sąsiedztwie Regionalnego Centrum Kultury wytyczono geometryczny układ ścieżek i gazonowych trawników z nasadzeniami krzewów z gatunków: żywotnik, forsycja, pigwowiec, irga, berberys, róża.

Zwarty maszyn drzew i krzewów wypełnia cały teren założenia parkowego. Najcenniejszym elementem roślinności formowanej jest bindaż grabowy na placu Koncertów Porannych. Wzdłuż granicy południowej założenia parkowego przy ul. Spacerowej przetrwały dwa odcinki układu dwurzędowej alei:

- aleja kasztanowców, z zachowanymi 40 egzemplarzami drzew o obwodach pni od 101 do 300 cm - przy promenadzie,
- aleja lipowa, 49 drzew o obwodach pni od 101 do 300 cm - przy ul. Spacerowej, na placu Koncertów Porannych.

Szata roślinna założenia parkowego tworzy cenny pod względem dendrologicznym, jak i kompozycyjnym zespół zieleni komponowanej będący elementem historycznego układu przestrzennego dzielnicy uzdrowskiej Kołobrzegu.

3. Stan zachowania układu przestrzennego wraz z zagospodarowaniem parku Teatralnego i placu Koncertów Porannych

Park Teatralny znajduje się w części uzdrowskiej miasta określanej Uzdrowsko Wschód. Teren parku jest wyodrębniony ulicami: Zdrojowa, Mickiewicza, Spacerowa, Solna, Reymonta. Obszar parku jest płaski, z niewielkim wyniesieniem terenu wzdłuż północnej granicy przy ul. Zdrojowej. Wschodnią granicę wzdłuż ulic Reymonta i Solnej podkreśla przebieg torów kolejowych. Od południa granicę parku wyznacza aleja kasztanowców wzdłuż reprezentacyjnej promenady przy ulicy Spacerowej (**fot. 9, 16, 20, 23, 24**). Od strony zachodniej park sąsiaduje z placem Koncertów Porannych (**fot. 46– 55**) będącym przedłużeniem historycznego układu krajobrazowo-urbanistycznego zieleni komponowanej z zabytkowym bindażem grabowym (**fot. 45, 46, 48, 49**). Park Teatralny i plac Koncertów Porannych tworzą kompozycyjnie spójną całość kształtowaną jako założenie parkowe o charakterze

reprezentacyjnym, o układzie łączącym rozwiązania krajobrazowe z geometrycznym.⁷¹ Dominantą kompozycyjną parku był plac z budynkiem teatru i kolistym gazonem (**mapa nr 19**). Obszar parku przecinała gęsta sieć alejek tworząca dogodną komunikację z zespołami zabudowań siedziby Towarzystwa Zdrojowego (*Gesellschaftshaus*) i zakładu kąpiel solankowych (*Vereinsolbad*).

Po 1945 r. w zagospodarowaniu parku nastąpiły zmiany. Budynek teatru oraz zabudowania Towarzystwa Zdrojowego i zakładu kąpiel solankowych uległy zniszczeniu w latach II wojny światowej. W okresie powojennym park został uporządkowany, jednak nie odbudowano budynku teatralnego. W miejscu jego lokalizacji w północnej części parku obecnie rosną drzewa (**fot. 34**). W części zachodniej parku przy ul. Mickiewicza, na miejscu dawnych zabudowań Towarzystwa Zdrojowego znajduje się polana o nawierzchni porośniętej trawą (**fot. 27, 28**). Historyczne rozplanowanie alejek parkowych uległo częściowemu zatarciu. Ocalał układ alei kasztanowców przy promenadzie, aleja przecinająca ukośnie park (**fot. 29**), łącząca promenadę z ul. Mickiewicza oraz układ ścieżki o łukowatym wytrasowaniu, uczytelnionej zachowanymi fragmentami oryginalnej nawierzchni (**fot. 36, 37**) w północnej części parku.

Na terenie parku drzewa rosnące na zapleczu Regionalnego Centrum Kultury zostały wyposażone w urządzenia parku linowego (**fot. 38-41**).

Na północnym obrzeżu parku, przy ul. Zdrojowej w latach 90. XX w. urządzono lapidarium eksponujące ocalone macewy dawnego cmentarza żydowskiego (**fot. 28, 31, 32**).

4. Wnioski

Ustalenie granic

Granice założenia parkowo-ogrodowego parku Teatralnego i placu Koncertów Porannych są wyznaczone układem ulic: Towarowa, Zdrojowa, Reymonta, Solna, Spacerowa wraz z terenem działki kościelnej nr 123. Granice zabytkowego obszaru wyrysowano na mapce nr 24.

Ustalenie zachowanych elementów oryginalnej kompozycji

Założenie przestrzenne parku Teatralnego i placu Koncertów Porannych zachowało następujące elementy oryginalnego rozplanowania:

- * czytelne granice parku Teatralnego wyznaczone układem ulic: Solna, Spacerowa, Mickiewicza, Zdrojowa, Reymonta,
- * układ alei kasztanowców wzdłuż granicy południowej przy promenadzie,
- * zwarty maszyn drzew i krzewów tworzący czytelną sylwetę w krajobrazie miasta,
- * układ alei, przecinającej park, od ul. Spacerowej do skrzyżowania ulic Zdrojowa – Mickiewicza (wzdłuż osi SE – NW),
- * w północnej części parku - układ ścieżki o łukowatym wytrasowaniu, uczytelnionej fragmentami dawnej nawierzchni z drobnej kamiennej kostki, wyznaczającej południowy zasięg placu, na którym był usytuowany teatr,
- * czytelne granice placu Koncertów Porannych wyznaczone ulicami: Spacerową, Towarową, Mickiewicza,
- * bindaż grabowy wzdłuż północnej granicy placu Koncertów Porannych przy ul. Towarowej,

⁷¹ Studium historyczno-krajobrazowe do projektów rewaloryzacji parków zabytkowych., opr. A. Dutkiewicz M. Haas Kołobrzeg, Szczecin 1984, (maszynopis w archiwum: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Szczecinie), s.42

- * układ alei lipowej wzdłuż południowej granicy placu Koncertów Porannych przy ul. Spacerowej.

5. Kwalifikacja do wpisu

Ekspozycja parku Teatralnego oraz placu Koncertów Porannych w wyniku pozbawienia ich pierwotnych architektonicznych kulis znacznie ucierpiała. Założenie przestrzenne parku Teatralnego utraciło swą dominantę kompozycyjną: plac z budynkiem teatralnym. Niemniej, park Teatralny oraz plac Koncertów Porannych zachowały czytelne historyczne granice i obecnie pozostają jednym z niezwykle wartościowych reliktyw świadczących o kilkusetletniej historii miasta i o kolejnych etapach rozwoju jego obecnej formy urbanistycznej. Ich wartości zabytkowe nie wzbudzają wątpliwości, tak w kontekście historycznym, jak i naukowym czy artystycznym. Rozważanie możliwości objęcia tego terenu ochroną z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wydaje się jak najbardziej zasadne, a zakres tej ochrony, po analizie materiałów źródłowych, wg autorów opracowania powinien obejmować: obszar parku Teatralnego, plac Koncertów Porannych, działkę dawnego kościoła św. Mikołaja oraz ulicę Spacerową, na odcinku do portu i zawierać się w granicach przedstawionych na mapie nr 24. Za rozszerzeniem ochrony konserwatorskiej o tereny znajdujące się poza granicami parku Teatralnego o: plac Koncertów Porannych, działki dawnego kościoła św. Mikołaja oraz ulicę Spacerową - na odcinku do portu – przemawiają argumenty o ich wartościach, dowiedzionych wyżej. Zachowana częściowo dawna *Reeper Bahn* jest reliktem unikatowego założenia powstałego w okresie świetności miasta i portu już w średniowieczu. Założony później park Teatralny oraz plac Koncertów Porannych są elementami kompozycji przestrzennej bezpośrednio związanej z rodzącym się już w pierwszej połowie XIX w. kurortem nadmorskim.

Autorzy dokumentacji:

mgr Radosław Walkiewicz

mgr Anna Walkiewicz

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta miasta Kołobrzegu, sygn. 773, 775, 1480, 1525, 1952, 1956.

Opracowania niepublikowane

1. Karta cmentarza żydowskiego przy ul. Zdrojowej w Kołobrzegu., opr. H. Grecki, Szczecin 1995 r. (maszynopis w archiwum: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie, Delegatura w Koszalinie).
2. Studium historyczno-krajobrazowe do projektów rewaloryzacji parków zabytkowych., opr. A. Dutkiewicz M. Haas Kołobrzeg, Szczecin 1984 r., (maszynopis w archiwum: Narodowy Instytut Dziedzictwa, OT w Szczecinie).
3. Rewitalizacja parku nadmorskiego oraz parków miejskich w Kołobrzegu. Kompleks parkowy „Za Kalmarem”, Teren między ul. Spacerową a ul. Towarową, opr. A. Zaborowski, Szczecin 2005 r.

Publikacje

1. Bahlow H. *Stettiner Familiennamen*, [w]: „Baltische Studien“, Neue Folge, Band 63 (1977), s 66-79
2. *Bericht betreffend die Verwaltung städtischer Angelegenheiten von Kolberg in den Jahren 1879-1886/87* (brak autora).
3. *Deutschlands Städtebau: Kolberg*. (red. H. Göbel) Berlin-Halensee 1921
4. Kempin, Th., *Neuester Illustrierter Führer durch Bad Kolberg und Henkenhagen*, Kolberg 1902 r.
5. Kolberg, *Sol-, Noor-und Seebad*. (brak autora i daty wydania)
6. Kroczyński H., *Kronika Kołobrzegu*, Kołobrzeg 2000.
7. Meyers Großes Konversations-Lexicon, Leipzig 1909, Band 18, hasło: *Reeperbahn*, s. 303-304,
8. Meyers Neues Lexikon, Leipzig 1977, Band 19, hasło: *Reeperbahn*
9. Patan J., *Dzieje dawnego kurortu 1871-1945 r.* Kołobrzeg 2010
10. Pfarrer Dreist, *Die Nikolaikirche vor der Müde zu Kolberg*. Kolberg 1927
11. Pierer's Universal-Lexikon, Alterburg 1859 Band 7 s. 878-879, hasło: *Reeperbahn*
12. Podruczny G., *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje w latach 1740-1786*. Oświęcim 2013
13. Riemann H., *Geschichte der Stadt Kolberg. Aus den Quellen dargestellt*. Kolberg 1924
14. Rubow O., *Stadt und Festung Kolberg*. Kolberg 1936 s.49
15. *Stadt –Buch von Kolberg*, Kolberg 1900
16. Stoewer R., *Füddurch das See-, Sol –und Moorbad Kolberg*, Kolberg 1932

Portale internetowe: portal internetowy *Fotopolska*: <http://fotopolska.eu>

Kartografia

1. Mapa Lubinusa z 1618 r.
2. Plan Kołobrzegu z połowy XVII w. Repr. z: Hieronim Kroczyński, *Kronika Kołobrzegu*, Kołobrzeg 2000 r. Na mapie widać dawny trakt obsadzony alejami łączącą port z miastem.
3. Plan fortyfikacji z ok. 1700 r. Repr z: Studium historyczno-krajobrazowe do projektów rewaloryzacji parków zabytkowych., opr. A. Dutkiewicz M. Haas

- Kołobrzeg, Szczecin 1984 r., (maszynopis w archiwum: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Szczecinie).
4. Plan fortyfikacji z ok. 1750 r. Repr. z: Radosław Skrycki, Kołobrzeg w wojnie siedmioletniej 1756-1763. Źródła kartograficzne do dziejów miasta w XVIII w. Kołobrzeg 2011 r.
 5. Plan twierdzy kołobrzesckiej pokazujący szturm wojsk rosyjskich pod dowództwem generała majora Balmenbacha w 1758 r.. Repr. z: Radosław Skrycki, Kołobrzeg w wojnie siedmioletniej 1756-1763. Źródła kartograficzne do dziejów miasta w XVIII w. Kołobrzeg 2011 r.
 6. Plan twierdzy kołobrzesckiej pokazujący szturm wojsk rosyjskich pod dowództwem generała majora Balmenbacha, 1758 r. Na mapie widać podkopy dokonane w okolicach dzisiejszego parku Teatralnego. Repr. z: Radosław Skrycki, Kołobrzeg w wojnie siedmioletniej 1756-1763. Źródła kartograficzne do dziejów miasta w XVIII w. Kołobrzeg 2011 r.
 7. Plan twierdzy kołobrzesckiej pokazujący szturm wojsk rosyjskich pod dowództwem generała majora Balmenbacha, 1758 r. Na mapie widać podkopy dokonane w okolicach dzisiejszego parku Teatralnego. Repr. z: Radosław Skrycki, Kołobrzeg w wojnie siedmioletniej 1756-1763. Źródła kartograficzne do dziejów miasta w XVIII w. Kołobrzeg 2011 r.
 8. Plan fortyfikacji z 1766 z projektowanym lub wrysowanym po 1770 r. bastionem kościelnym. Plan udostępniony przez dr hab. Grzegorza Podrucznego na potrzeby niniejszego opracowania. Oryginał znajduje się w Staatsbibliothek zu Berlin.
 9. Plan fortyfikacji z 1797 r. Plan udostępniony przez dr hab. Grzegorza Podrucznego na potrzeby niniejszego opracowania. Oryginał znajduje się w zbiorach: Staatsbibliothek zu Berlin.
 10. Plan fortyfikacji z 1765 r. Plan udostępniony przez dr hab. Grzegorza Podrucznego na potrzeby niniejszego opracowania. Oryginał znajduje się w Staatsbibliothek zu Berlin.
 11. Plan fortyfikacji z 1797 r. Plan udostępniony przez dr hab. Grzegorza Podrucznego na potrzeby niniejszego opracowania. Oryginał znajduje się w zbiorach: Staatsbibliothek zu Berlin.
 12. Plan fortyfikacji z 1829 r. Plan udostępniony przez dr hab. Grzegorza Podrucznego na potrzeby niniejszego opracowania. Oryginał znajduje się w zbiorach: Geheimes Staatsarchiv SPK.
 13. Plan fortyfikacji z 1850 r. Plan udostępniony przez dr hab. Grzegorza Podrucznego na potrzeby niniejszego opracowania. Oryginał znajduje się w zbiorach: Staatsbibliothek zu Berlin.
 14. Skrzyżowanie ul. Spacerowej z Zdrojowa. Budynek siedziby Towarzystwa Kąpielowego w Kołobrzegu w 1860 r., odbudowany po pożarze w 1858r. Akta miasta Kołobrzegu, sygn.. 775.
 15. Fragment planu miasta Kołobrzeg i jego otoczenia z 1902 r. Plan miasta wraz z otoczeniem dołączony jest do przewodnika: Kempin, Th. Neuester Illustrierter Führer durch Bad Kolberg und Henkenhagen, Kolberg 1902
 16. Plan von Kolberg mit nächster Umgebung. (Scheel, A.; Gaulke, M.), Kolberg 1906. Planu miasta Kołobrzeg i jego otoczenia z 1906 r.
 17. Fragment planu miasta Kołobrzeg i jego otoczenia z 1914 r